

НАЦЫЯНАЛЬНАЯ ПАЛІТЫКА ў ГАЛІНЕ НАРОДНАЙ АСВЕТЫ БЕЛАРУСІ ў 20-я гг.

Шматгадовае функцыяніраванне вульгарна-марксісцкай сталінскай канцэпцыі «зліцця» нацый і нацыянальных культур прывяло да таго, што фарміраванне новых падыходаў у навуцы па гісторыі адбываецца ў вельмі складаных сацыяльна-палітычных умовах. Перабудова здэтаніравала скрытыя моманты напружанасці ў нацыянальным пытанні, якое, як нас пераконвалі, і цалкам і ў асобных яго праявах, у СССР вырашана. Дадзеная тэндэнцыя прывяла да абвастрэння як міжнацыянальных адносін, так і да паўсюднага росту нацыянальнай (этнічнай) самасвядомасці. Сучасныя бурныя нацыянальныя працэсы праецыруюцца на вострую ідэйна-тэарэтычную барацьбу вакол ленінскай нацыянальнай спадчыны, практычнага ўвасаблення сістэмы ленінскіх поглядаў на нацыянальна-культурнае будаўніцтва ў 20-я гг. Натуральна, што ва ўмовах глыбокага сацыяльна-палітычнага крызісу, які ахапіў усе нацыянальныя рэгіёны, гэта тэма эвалюцыяніруе з акадэмічнай у вострапалітычную, ідэалагічную, ахоплівае ўвесь комплекс праблем ад гнасеалагічных і тэарэтыка-метадалагічных да канкрэтна-гістарычных, крыніцазнаўчых і фактычных.

Феномен 20-х гг. сёння выклікае павышаную цікавасць даследчыкаў. З аднаго боку, гэта час актыўнага пошуку шляхоў рашэння нацыянальнага пытання, набываць нацыянальнай дзяржаўнасці савецкімі рэспублікамі, правядзення моўнай палітыкі, стварэння новай савецкай школы з педагогічным плюралізмам і дэмакратызмам, нацыянальнай культуры і мастацтва. З другога ж боку, гэта час фарміравання адміністрацыйна-каманднай сістэмы з яе ідэалогіяй «наступлення», якая прывяла да крызісу культурнай пераемнасці, страты гістарычнай памяці, адсутнасці ідэалаў, за якімі ішлі энтузіясты 20-х.

У сувязі з гэтым вялікія праблемы паўстаюць перад грамадскасцю, вучонымі нашай рэспублікі. Беларуская мова паступова стала забытым арыбутам нацыянальнай культуры, а яе выкарыстанне ў грамадска-бытавой практыцы стала эпизадычнай з'явай. Паўстала вялікая і трывожная праблема — небяспека страты нацыянальнай культуры, яе будучая «музеізацыя». Ужо сёння відавочныя ўсе праявы крызісу: адсутнасць ярка выражанай нацыянальнай самасвядомасці, разбурэнне сям'і, алкагалізм, разгул маскультуры і паўпустыя канцэртныя залы, тупіковая сітуацыя ў кінематографі, які не можа стварыць нацыянальна-беларускую школу кінамастацтва, архітэктурная бязлікасць гарадоў і вёсак. Беларуская кніга губляе сваіх чытачоў, народ не ведае сваіх паэтаў, пісьменнікаў, артыстаў, кампазітараў.

З'яўляецца справядлівай, на наш погляд, думка, якая прагучала на Усесаюзным з'ездзе працаўнікоў народнай асветы пра тое, што менавіта «несфарміраванасць нацыянальнай самасвядомасці, непадрыхтаванасць у нацыянальна-культурных пытаннях часцей за ўсё стварае спрыяльныя ўмовы для дэфармацый у міжнацыянальных зносінах, праяў нацыянальнага эгаізму»¹.

Сацыялагічныя даследаванні па праблемах функцыянальнага выкарыстання беларускай мовы і магчымасцях пераходу выкладання на ёй, праведзеныя ў некаторых ВНУ г. Мінска ў 1989 г., паказалі наступныя вынікі. Станюўча адказалі на пытанне «Як Вы ставіцеся да выкладання ў вашым ВНУ на беларускай мове?» толькі 15,8 % студэнтаў. Яны ж адзначылі, што і ў сям'і размаўляюць па-беларуску. Здольнасць перайсці да выкладання на беларускай мове выказалі толькі 18,5 % выкладчыкаў, хаця 56,6 % з іх усведамляюць неабходнасць такога пераходу².

Пры спробах рэзюміраваць стан беларускай мовы як асноўнага кампанента нацыянальнай культуры і перспектывы яе адраджэння нам уяўляецца карысным вывучэнне вопыту нацыянальна-культурнага будаўніцтва ў рэспубліцы ў 20-я гг.

Комплекс мер, распрацаваных шэрагам пленумаў (ліпеньскі 1923, ліпеньскі 1924, студзеньскі 1925 і кастрычніцкі 1925 гг.) ЦК КП(б)Б і накіраваных на развіццё нацыянальнай культуры, беларускай мовы, вылучэнне і выхаванне кадраў з ліку карэннага насельніцтва (не толькі беларускага, але і прадстаўнікоў іншых нацыянальнасцей, якія б добра ведалі быт і мясцовыя ўмовы), стварэнне літаратурнай мовы, распрацоўку навуковай і палітычнай тэрміналогіі, развіццё беларускай нацыянальнай школы і за-

беспячэнне яе падручнікамі і вучэбнымі дапаможнікамі на роднай мове прынята называць палітыкай беларусізацыі.

Палітычнай асновай беларусізацыі стала рэзалюцыя X з'езда РКП(б) «Аб чарговых задачах партыі ў нацыянальным пытанні». У ёй гаварылася, што мэта нацыянальнай палітыкі — дапамагчы народам, якія ва ўмовах царызму не мелі магчымасцей для ўсебаковага развіцця сваёй культуры, дабіцца фактычнага раўнапраўя, каб развіваць сваю школу, прэсу, тэатр, клубную справу і ўвогуле ўсе культпрасветустановы на роднай мове³. Агульная праграма беларусізацыі і адраджэння беларускай культуры была зацверджана XII Усебеларускай партыйнай канферэнцыяй (сакавік 1923 г.) разам з другімі задачкамі дзяржаўнага і культурнага будаўніцтва. Разуменячы ўсю важнасць тэрытарыяльнай кансалідацыі беларускай нацыі, партыйнае кіраўніцтва рэспублікі ставіла задачу — дагаварыцца з РСФСР аб далучэнні да БССР некалькіх беларускіх раёнаў, каб разам з імі стаць на шлях развіцця «задушанай царызмам беларускай культуры».

У ліпені 1924 г. Пленум ЦК КП(б)Б прыняў рэзалюцыю «Аб праграме работ па правядзенню нацыянальнай палітыкі партыі ў Беларусі». Улічваючы значную колькасную перавагу беларускага насельніцтва, беларуская мова аб'яўлялася прыярытэтнай у адносінах паміж дзяржаўнымі, прафесійнымі і грамадскімі ўстановамі пры адначасовай гарантыі раўнапраўя другіх моў яе насельніцтва. Пленум рэкамендаваў членам партыі, якія валодаюць беларускай мовай, карыстацца пераважна ёй у сваіх выступленнях. Вызначыўся графік (ад 1 да 3-х гадоў) пераводу усяго справаводства і дакументаў у БССР на беларускую мову⁴. 15 ліпеня 1924 г. ЦВК БССР прыняў пастанову «Аб практычных мерах па правядзенню нацыянальнай палітыкі». З гэтага часу праграма беларусізацыі набыла сілу закона.

Партыйнае кіраўніцтва рэспублікі добра разумела, што палітыка беларусізацыі, задуманая грунтоўна і надоўга, дасць вынікі толькі пры падтрымцы яе шырокімі народнымі масамі, падрыхтоўцы маладой змены з фундаментальнымі агульнымі і спецыяльнымі ведамі, пры вялікай павазе да роднай культуры і мовы, гісторыі і традыцый роднага краю. Таму стану народнай адукацыі ў рэспубліцы надавалася першачарговае значэнне. Для таго, каб больш аператыўна і мэтанакіравана ўздзейнічаць на ход ажыццяўлення ленінскай нацыянальнай палітыкі ў галіне народнай асветы, у складзе Наркамсветы рэспублікі (створаны ў снежні 1920 г.) функцыяніраваў спецыяльны беларускі аддзел, а пры мясцовых камісарыятах асветы — беларускія пададзелы, якія існавалі да 1922 г. Яны і разгарнулі актыўную дзейнасць па арганізацыі ў рэспубліцы беларускіх нацыянальных школ. Кіраўнікі Наркамсветы, педагогічная інтэлігенцыя рэспублікі, як ніхто іншы, разумелі значэнне мовы ў культурным адраджэнні беларускага народа, неабходнасць больш хуткага пераводу вучэбна-выхаваўчага працэсу на родную мову. Пры гэтым не забылі і пра законныя інтарэсы нацыянальных меншасцей БССР. У рэзалюцыі, прынятай II Усебеларускім з'ездам Саветаў, які праходзіў у снежні 1920 года, у дакладзе аб народнай асвеце адзначалася, што неабходна стварыць кола ўстаноў, якія ўсебакова абслугоўваюць культурныя запросы мас на ўсіх мясцовых мовах, забяспечваюць падрыхтоўку для іх работнікаў асветы, выданне літаратуры на мясцовых мовах⁵.

На II сесіі ЦВК Беларусі, якая адбылася ў лютым 1921 г., зноў на парадку дня стаіць пытанне аб народнай асвеце і мове. У спрэчках па дакладу намесніка Наркамсветы М. Я. Фрумкінай цэнтральнае месца заняла выпрацоўка пазіцыі яе ўдзельнікаў аб адносінах да беларускай мовы⁶. З. Жылуновіч расказаў аб фактах уціску беларускай мовы русіфікатарскімі настроненымі настаўнікамі-чыноўнікамі. Сакратар ЦК КП(б)Б В. Кнорын прапанаваў у сваім выступленні адмовіцца ад поглядаў, што пытанне аб мовах ёсць пытанне нацыяналістычнае, што яно не адпавядае духу камунізму. Ён выступіў за тое, каб кожнае дзіця мела права вучыцца на сваёй роднай мове, адмоўна ставіўся да сумеснага выхавання дзяцей, якія гавораць на розных мовах, бо такі інтэрнацыяналізм, на яго думку, быў бы «удушэннем свабоднага выхавання».

Па маштабнасці ўзнятых праблем, па колькасці намечаных мерапрыемстваў у галіне моўнай палітыкі, у сферы народнай адукацыі прынята лічыць, што лютаўская сесія ЦВК БССР практычна паклала пачатак нацыянальнай беларускай школе, хаця да юрыдычнага абвясчэння палітыкі беларусізацыі заставалася яшчэ тры гады.

Важнай падзеяй у грамадска-палітычным і культурным жыцці рэспублікі з'явіўся губернерскі з'езд работнікаў асветы і сацыялістычнай культуры,

які праходзіў у Мінску ў студзені 1921 г. і зноў на парадку дня — пытанне аб існаванні беларускай мовы і культуры. З'езд аднадушна адкінуў сумненні ў наяўнасці беларускай мовы і культуры, запатрабаваў раз і назаўсёды ліквідаваць непісьменнасць у пытаннях беларусазнаўства сярод работнікаў асветы. У прынятых рэзалюцыях было запісана: 1) прызнанне развіцця беларускай мовы і культуры як шлях да ўсеагульнага прагрэсу заваёў рэвалюцыі; 2) распаўсюджанне беларускага друкаванага слова сярод шырокіх рабочых і сялянскіх мас; 3) па меры неабходнасці адкрыць беларускія школы I ступені; 4) абавязковае азнаямленне вучняў усіх школ II ступені з беларусазнаўствам і мовай; 5) друкаванне для беларускіх школ неабходнай колькасці падручнікаў і дапаможнікаў; 6) адкрыццё ва ўсіх уездах курсаў беларусазнаўства і мовы; 7) неабходна ва ўсіх школах і дашкольных установах знаёміць дзяцей з бытавымі, меснымі, этнаграфічнымі і гістарычнымі асаблівасцямі роднага краю⁷.

Відаць, што ўдзельнікі з'езда, педагагічная інтэлігенцыя Беларусі добра разумелі значэнне нацыянальнага элемента і асаблівасцей мовы ў практыцы ўсіх тыпаў вучэбных і выхаваўчых устаноў.

Ажыццяўляючы палітыку пераважнага функцыяніравання беларускай мовы ў рэспубліцы, у школе як мовы карэннай большасці насельніцтва Беларусі, партыйныя і савецкія работнікі, кіраўнікі органаў Наркамасветы з увагай аднесліся і да патрэб другіх нацыянальных груп. Так, к 1922 г. з агульнай колькасці школ беларускіх было 6263 (90%), польскіх — 252 (3,6%), яўрэйскіх — 221 (3%), рускіх — 99 (1%). У гэтым жа годзе ў рэспубліцы налічвалася 22 украінскіх, 17 латышскіх, 12 літоўскіх, 11 нямецкіх, 1 эстонская, 64 змешаныя школы⁸.

Выконваючы пастановы II сесіі ЦВК БССР, якія патрабавалі ад Наркамасветы планамернага і паступовага пераводу ўстаноў, дзе вучацца і выхоўваюцца дзеці-беларусы, на матчыну, родную мову выкладання, выканкам Беларусі апублікаваў зварот да работнікаў культуры, настаўнікаў — ураджэнцаў Беларусі прыняць удзел у культурным будаўніцтве рэспублікі. Пасля хадайніцтва ЦВК Беларусі перад СНК РСФСР апошні прыняў дэкрэт, на аснове якога «культурнікі-беларусы» адкамандзіроўваліся з Расіі ў Беларусь. Адпушчаны былі нават настаўнікі-беларусы, якія знаходзіліся ў Чырвонай Арміі і займалі пасады ніжэй ротнага камандзіра⁹.

Вялікія надзеі інтэлігенцыя звязвала з палітыкай беларускага ўрада, які, зыходзячы з меркаванняў згуртавання вакол Савецкай улады ўсіх дэмакратычных сіл, стаў на шлях выпраўлення дагушчаных у мінулым памылак, прыняў меры па амністыі і вяртанню на Радзіму беларускіх вучоных, пісьменнікаў-эмігрантаў, набліжэнню інтэлігентаў да палітычных сфер грамадскага жыцця. Такія адносіны з'явіліся спрыяльнай асновай для далейшай работы партыйных органаў па кансалідацыі патрыятычна настроеных атрадаў інтэлігенцыі вакол пастаўленых Савецкай уладай задач нацыянальна-культурнага адраджэння рэспублікі. Новы курс садзейнічаў таксама зменам поглядаў часткі камуністаў на ролю інтэлігенцыі ў сацыялістычным грамадстве. Яны ўжо не прапаноўвалі інтэлігенцыі ў ультыматывунай форме змяніць свае погляды, перакананні, а лічылі дастатковым чэсную работу на карысць беларускага народа, думаючы, што жыццё ўрэшце рэшт само пакажа, чыя ідэалогія бліжэй да інтарэсаў народных мас. Інтэлігенты, якія вярнуліся, унеслі вялікі ўклад у развіццё беларускай культуры.

Наркамасветы і яго органы, у прыватнасці Дзяржвыдат, самую сур'ёзную ўвагу ўдзялялі выпуску літаратуры на мясцовых мовах. Выданне вучэбнай, навукова-папулярнай і палітычнай літаратуры, дзіцячых часопісаў на беларускай мове лічылася ўдарнай задачай. На працягу 1921—1922 гг. Дзяржвыдат выдаў пяць новых падручнікаў на беларускай мове (79 000 экз.). Але такія тэмпы былі прызнаны нездавальняючымі. ЦВК БССР асігнаваў 5 млн. руб. на прэміі аўтарам лепшых падручнікаў па беларускай мове і 2 млн. — у распраджэнне Камісара асветы для дапамогі літаратарам і вучоным, якія працавалі ў галіне культуры¹⁰. Разбураныя і дрэнна абсталяваныя друкарні Беларусі былі заваленыя агітацыйнай літаратурай, лістоўкамі, плакатамі, газетамі, бланкамі. Таму вырашылі наладзіць друкаванне беларускіх кніг за мяжой. СНК рэспублікі адпусціў для гэтага 20 млн. руб. І Цішка Гартны паехаў у Берлін¹¹.

Неабходнасць выпуску вялікай колькасці беларускіх падручнікаў і кніг вызвала да жыцця кааператыўнае выдавецтва «Адраджэнне». Выйшлі ў свет новыя падручнікі, як па граматыцы, так і па навучанню грамаце. Асабліва многа было выдадзена лемантароў для дзяцей і дарослых, што тлумачылася сацыяльна-палітычнымі задачамі: у кароткі тэрмін ліквідаваць

беларускую непісьменнасць. Па сведчанню рэцэнзентаў таго часу, асаблівай папулярнасцю карыстаўся падручнік Я. Лёсіка «Школьная граматыка беларускай мовы», які вылучаўся дастаткова высокім лінгвістычным узроўнем, жывым моўным матэрыялам¹².

Вялікую дапамогу настаўнікам беларускай мовы аказваў часопіс «Асвета», які выходзіў на працягу 1924—1929 гг. На яго старонках да настаўніцтва Беларусі звярталіся партыйныя і дзяржаўныя дзеячы, кіраўнікі органаў народнай асветы з тлумачэннем палітыкі партыі ў галіне будаўніцтва беларускай нацыянальнай школы. Сістэматычна друкаваліся рэцэнзіі, агляды новых падручнікаў па беларускай мове, комплексныя праграмы, разгараліся дыскусіі па актуальных пытаннях нацыянальна-культурнага будаўніцтва.

Гаворачы пра стан беларускай культуры і яе састаўной часткі — народнай асветы у 20-я гг., — неабходна адзначыць актыўныя пошукі ў будаўніцтве нацыянальнай школы, сапраўдны энтузіязм педагагічнай інтэлігенцыі, з яе духам дэмакратызму, але самай галоўнай, на наш погляд, прыметнай рысай гэтага працэсу з’явіўся актыўны ўдзел у ім рэспубліканскай партыйнай арганізацыі. Менавіта партыя распацавала канкрэтныя формы правядзення беларусізацыі, устанавіла ўсім арганізацыям жорсткія тэрміны пераходу на работу на беларускай мове.

Пашырэнне сацыяльных функцый беларускай мовы, увядзенне яе ў вучэбна-выхаваўчы працэс школ усіх тыпаў рэспублікі садзейнічала карэнным зменам у поглядах беларусаў на сваю мову. А вывучэнне гісторыі, геаграфіі, эканомікі, культуры Беларусі ў ВНУ і тэхнікумах садзейнічала магутнаму ўздыму нацыянальнай самасвядомасці, актыўнаму пошуку сваіх каранёў, вытокаў, сваёй ідэнтыфікацыі.

Адыход ад палітыкі беларусізацыі, разлічанай на доўгі тэрмін, прывёў да адмоўных вынікаў у галіне народнай адукацыі, якія мы маем сёння: школа з яе фармалізмам і казёншчынай, аўтарытарызмам і дагматызмам ператварылася ў канвеер, які пастаўляе грамадству моладзь з устарэлымі ведамі, напалову пазбаўленую палітычнай, маральнай і дэмакратычнай культуры, якая страціла ўсякую надзею на самасцвярджанне, самавыражэнне, самаўдасканаленне.

І сёння ад рэспубліканскай партыйнай арганізацыі, дзяржаўных і савецкіх устаноў патрабуецца шырокая сістэма мер па выратаванню нацыі.

¹ Вестник высшей школы. 1989. № 3. С. 13.

² Гл.: Материалы Всесоюзной межвузовской научно-практической конференции «Интернациональное воспитание студентов в условиях коренных изменений идейно-политической и общественной атмосферы». 19—20 апреля 1990 г. Киев, 1990. С. 150—151.

³ Гл.: Нацыянальнае пытанне: Зборнік. Мн., 1932. С. 252—253.

⁴ Там жа. С. 255—256.

⁵ Гл.: Школа и культура Советской Белоруссии. 1921. № 1—2. С. 76.

⁶ Там жа. С. 80.

⁷ Там жа. С. 96.

⁸ Гл.: Беларуская мова і літаратура ў школе. 1989. № 7. С. 6—7.

⁹ Гл.: Нацыянальнае пытанне і Камуністычная партыя. Мн., 1924. С. 6.

¹⁰ Гл.: Беларуская мова і літаратура ў школе. 1989. № 7. С. 9.

¹¹ Там жа. С. 10.

¹² Там жа.

Э. М. ЗАГОРУЛЬСКИЙ

ИЗ ИСТОРИИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ДРЕВНЕРУССКОЙ НАРОДНОСТИ

Эпоха Киевской Руси ознаменовалась появлением этнической общности нового типа — древнерусской народности.

К сожалению, тезис о древнерусской народности в последнее время стал объектом нападок и нуждается в научной защите. Усиление интереса к национальным проблемам сегодня нередко сопровождается попытками, а больше желанием развести народы как можно дальше, провести более обозначенные границы между этносами, в том числе и очень близкими, приуменьшить степень этой близости. Как и в прошлом, предлагается современных русских, украинцев и белорусов выводить непосредственно из летописных племен¹.